

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

FACULTATEA DE LITERE

ȘCOALA DOCTORALĂ DE STUDII FILOLOGICE

***Dioptră carea să chiamă oglindă* de Vitalie de la Dubna, în
traducerea lui Staicu grămăticul (ms. BAR 2341).**

Ediție de text, studiu filologic și lingvistic

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Eugen Munteanu

Doctorand(ă):

Moisiuc G. Claudia-Ruxandra

UNIVERSITATEA "ALEXANDRU IOAN CUZA" DIN IAȘI

Școala Doctorală de Studii Filologice

ANUNȚ

La data de 21.09.2022, ora 12:00, în Sala de seminar „G. Ivănescu”, doamna Moisiuc G. Claudia-Ruxandra va susține, în ședință publică, teza de doctorat cu titlul „*Dioptră carea să chiamă oglindă* de Vitalie de la Dubna, în traducerea lui Staicu grămăticul (ms. BAR 2341). Ediție de text, studiu filologic și lingvistic”, în vederea obținerii titlului științific de doctor în domeniul Filologie.

Comisia de doctorat are următoarea componență:

Președinte:

Prof. univ. dr. Lăcrămioara Petrescu, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Eugen Munteanu, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Referenți:

Prof. univ. dr. Mihai Moraru, Universitatea din București

Conf. univ. dr. Ana-Maria Minuț, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

CS I dr. Luminița Botoșineanu, Institutul de Filologie Română „A. Philippide” din Iași

Vă invităm să participați la ședința de susținere a tezei.

Teza poate fi consultată la Biblioteca Facultății de Litere

Cuprins

Argument

Capitolul I

Notă asupra ediției

1. Generalități
2. Note marginale
3. Folosirea cratimei
4. Paginația
5. Problema secvențelor în slavonă
6. Prescurtările
7. Suprascrierile
8. Scrierea cu majusculă
9. Accentul
10. Inconsecvențe grafice
11. Scrierea continuă și folosirea cratimei
12. Consoane geminate
13. Punctuația
14. Alineatele
15. Greșelile de copist
16. Inventarul grafemelor și valorile lor fonetice

Capitolul al II-lea

Studiu filologic. Problema originalelor și problema surselor

1. Introducere
2. Contextul cultural istoric
3. Tradiția dioptrelor
4. Structura și conținutul Dioptrei
 - 4.1. Structura
 - 4.2. Conținutul
5. Paternitatea
 - 5.1. Ipoteze care atribuie textul lui Filip Solitarul
 - 5.2. Ipoteze care atribuie textul lui Vitalie de la Dubna
 - 5.3. Ipoteze privind originalul traducerii
 - 5.4. Ipoteze privind autorul traducerii
6. Circulația textului
7. Data și locul apariției textului
8. Descrierea textului
9. Concluzii

Capitolul al III-lea

Studiu lingvistic

- A. Particularități fonetice
 1. Considerații preliminare

2. Accentul

3. Vocalismul

3.1. Vocalele centrale

3.2. Vocalele anterioare

3.3. Vocalele posterioare

3.4. Diftongii și triftongii

4. Consonantismul

4.1. Consoanele labiale

4.2. Consoanele dentale

4.3. Consoanele prepalatale

4.4. Consoanele lichide

4.5. Laringala

4.6. Grupuri consonantice

5. Concluzii

B. Particularități morfologice

1. Considerații preliminare

2. Substantivul

2.1. Declinarea substantivelor

2.2. Genul

2.3. Numărul

2.4. Cazul

3. Articolul

3.1. Articolul hotărât

3.2. Articolul nehotărât

3.3. Articolul posesiv genitival

3.4. Articolul demonstrativ (adjectival)

4. Adjectivul

5. Pronumele

5.1. Pronumele personal

5.2. Pronumele de întărire

5.3. Pronumele reflexiv

5.4. Pronumele și adjectivul pronominal posesiv

5.5. Pronumele și adjectivul pronominal demonstrativ

5.6. Pronumele și adjectivul pronominal relativ interogativ

5.7. Pronumele și adjectivul pronominal nehotărât

5.8. Pronumele și adjectivul pronominal negativ

6. Numeralul

6.1. Numeralul cardinal

6.2. Numeralul ordinal

6.3. Numeralul colectiv

6.4. Numeralul multiplicativ

6.5. Numeralul fracționar

6.6. Numeralul adverbial

7. Verbul

7.1. Conjugarea

7.2. Diateza

7.3. Moduri și timpuri

7.3.1. Indicativul prezent

7.3.2. Indicativul imperfect

7.3.3. Indicativul perfect simplu

7.3.4. Indicativul perfect compus

7.3.5. Indicativul mai mult ca perfect

7.3.6. Indicativul viitor

7.3.7. Conjunctivul prezent

7.3.8. Conjunctivul perfect

7.3.9. Condiționalul prezent

7.3.10. Condiționalul perfect

7.3.11. Imperativul

7.3.12. Infinitivul

7.3.13. Gerunziul

7.3.14. Participiul

7.4.15. Supinul

8. Adverbul

9. Prepoziția

10. Conjunția

11. Interjecția

12. Concluzii

C. Particularități sintactice

1. Considerații preliminare

2. Sintaxa propoziției

2.1. Subiectul

2.1.1. Subiectul exprimat prin substantiv

2.1.2. Subiectul exprimat prin pronume

2.1.3. Subiectul exprimat prin numeral

2.1.4. Subiectul exprimat prin verb

2.1.5. Subiectul formelor verbale nepredicative

2.1.6. Subiectul inclus

2.1.7. Subiectul subînțeles

2.1.8. Subiectul nedeterminat

2.1.9. Subiectul multiplu

2.2. Predicatul

2.2.1. Predicatul verbal simplu

2.2.2. Elipsa predicatului

2.2.3. Predicatul locuțional

2.2.4. Predicatul complex

2.2.5. Predicatul nominal

2.2.6. Elipsa verbului copulativ din structura predicatului nominal

2.2.7. Acordul predicatului cu subiectul

2.3. Numele predicativ

2.4. Atributul

2.4.1. Atributul substantival

2.4.2. Atributul adjectival

2.4.3. Atributul pronominal

2.4.4. Atributul verbal

2.4.5. Atributul adverbial

2.4.6. Atributul intern

2.5. Elementul predicativ suplimentar

2.6. Complementul

2.6.1. Complementele necircumstanțiale

2.6.1.1. Complementul direct

2.6.1.2. Complementul indirect

2.6.1.3. Complementul posesiv

2.6.1.4. Complementul de agent

2.6.1.5. Complementul comparativ

2.6.1.6. Complementul secundar

2.6.2. Complementele circumstanțiale

2.6.2.1. Complementul circumstanțial de timp

2.6.2.2. Complementul circumstanțial de loc

2.6.2.3. Complementul circumstanțial de mod

2.6.2.4. Complementul circumstanțial cantitativ

2.6.2.5. Complementul circumstanțial instrumental

2.6.2.6. Complementul circumstanțial sociativ

2.6.2.7. Complementul circumstanțial de relație

2.6.2.8. Complementul circumstanțial de cauză

2.6.2.9. Complementul circumstanțial de scop

2.6.2.10. Complementul circumstanțial condițional

2.6.2.11. Complementul circumstanțial concesiv

2.6.2.12. Complementul circumstanțial opozițional

2.6.2.13. Complementul circumstanțial cumulativ

2.6.2.14. Complementul circumstanțial de excepție

3. Coordonarea părților de propoziție

3.1. Coordonarea copulativă

3.2. Coordonarea prin juxtapunere

3.3. Coordonarea disjunctivă

3.4. Coordonarea adversativă

3.5. Coordonarea conclusivă

4. Sintaxa frazei

4.1. Coordonarea propozițiilor

4.1.1. Coordonarea copulativă

4.1.2. Coordonarea disjunctivă

4.1.3. Coordonarea adversativă

4.1.4. Coordonarea conclusivă

4.2. Subordonarea propozițiilor

4.2.1. Propoziția subordonată subiectivă

4.2.2. Propoziția subordonată predicativă

4.2.3. Propoziția subordonată completivă directă

4.2.4. Propoziția subordonată completivă indirectă

4.2.5. Propoziția subordonată circumstanțială de timp

4.2.6. Propoziția subordonată circumstanțială de loc

4.2.7. Propoziția subordonată circumstanțială de mod

4.2.8. Propoziția subordonată circumstanțială de cauză

4.2.9. Propoziția subordonată circumstanțială de scop

4.2.10. Propoziția subordonată circumstanțială condițională

4.2.11. Propoziția subordonată circumstanțială concesivă

4.2.12. Propoziția subordonată circumstanțială consecutivă

4.2.13. Propoziția subordonată circumstanțială cantitativă

4.2.14. Propoziția subordonată atributivă

5. Afirmăția și negația

5.1. Afirmăția

5.2. Negația

6. Concluzii

D. Particularități lexicale

1. Considerații preliminare

2. Cuvinte specifice limbii române vechi

2.1. Cuvinte din fondul autohton

2.2. Cuvinte de origine latină

2.3. Cuvinte de origine slavonă sau slavă veche

2.4. Cuvinte cu etimoane din limbile slave moderne

2.5. Cuvinte de origine greacă

2.6. Cuvinte de origine turcă

2.7. Cuvinte de origine maghiară

2.8. Cuvinte cu etimologie necunoscută

3. Cuvinte formate pe teritoriul limbii române

3.1. De la cuvinte de origine latină

3.2. De la cuvinte de origine slavă veche sau slavonă

3.3. De la cuvinte din limbile slave moderne

3.4. De la cuvinte de origine greacă

4. Cuvinte cu forme sau sensuri diferite față de limba română literară actuală

4.1. Cuvinte de origine latină

4.2. Cuvinte de origine slavă veche sau slavonă

4.3. Cuvinte de origine greacă

4.4. Cuvinte de origine maghiară

4.5. Cuvinte formate pe teren românesc

5. Formarea cuvintelor

5.1. Derivarea

5.1.1. Derivarea cu prefixe

5.1.2. Derivarea cu sufixe

5.1.3. Derivarea regresivă

5.2. Compunerea

5.3. Conversiunea

6. Sinonimia

7. Concluzii

Concluzii

Bibliografie

Ediție de text

Facsimile ms. BAR 2341

Facsimile ms. BAR 494

Argument

Lucrarea de față își propune să aducă în atenția filologilor frumusețea uneia dintre cele mai populare scrieri din epoca veche, *Dioptra* eruditului călugăr Vitalie de la Dubna. Această carte, atribuită de unii filologi lui Filip Solitarul, a fost alcătuită însă de către Vitalie în climatul de aprinsă polemică religioasă de după uniația de la Brest, fără a conține accente polemice. Traducerea în limba română a fost realizată de către Staicu grămaticul, om cu o activitate culturală notabilă într-o perioadă marcată de lipsa totală a cărților tipărite (perioada cuprinsă între anii 1654-1678).

Prezenta lucrare este structurată în patru părți, după cum urmează: *Nota asupra ediției*, *Studiul filologic*, *Studiul lingvistic* și *Ediția de text* (transcrierea din alfabet chirilic în alfabet latin a *Dioptrei* din manuscrisul 2341 B.A.R.).

În prima parte sunt cuprinse opțiunile de transcriere și redactare, precum și motivarea acestora. Astfel, sunt puse în discuție problematici precum notele marginale, folosirea cratimei, paginarea, problema secvențelor în slavonă, prescurtările, suprascrierile, scrierea cu majusculă, accentul, inconsecvențele grafice, greșelile de copist și altele. Toate aceste problematici sunt exemplificate, putându-se astfel observa o intervenție minimă în transcriere.

Partea a doua, *Studiul filologic*, cuprinde informații cu privire la contextul cultural-istoric, la tradiția dioptrilor, la structura și conținutul textului, la autor, la traducător, la copist. Pornind de la datele pe care le oferă textul, prin consultarea ipotezelor prezentate în lucrările de specialitate dar, mai ales, prin raportarea la scrierea omonimă a lui Filip Solitarul, s-a avut în vedere chestiunea paternității. S-a urmărit apoi circulația textului, în urma inventarierii celor 13 manuscrise care conțin traduceri ale *Dioptrei* slave observându-se că această specie litarară a *dioptrilor* a fost foarte populară, bucurându-se de o intensă circulație vreme de aproape două secole.

Studiul lingvistic, care reprezintă partea a treia a lucrării, are în vedere patru aspecte: studiu asupra foneticii, studiu asupra morfologiei, studiu asupra sintaxei și studiu asupra lexicului. În studiul asupra foneticii s-a avut în vedere descrierea fonetismelor prezente în text, urmărindu-se identificarea particularităților fonetice specifice variantei literare muntenești a limbii române din secolul al XVII-lea. În studiul asupra morfologiei au fost analizate părțile de vorbire, avându-se în vedere evidențierea problemelor ridicate de fiecare categorie gramaticală în parte, accentuarea faptelor de limbă care prezintă diferențe față de limba litarară actuală, precum

și prezența elementelor definitorii pentru textele sudice. Studiul asupra sintaxei analizează elementele care prezintă diferențe față de sintaxa limbii române literare actuale. De asemenea, se vor avea în vedere inovațiile sintactice, precum și preferința pentru anumite construcții existente în limba veche. În studiul asupra lexicului au fost identificați și clasificați (în funcție de criteriul etimologic) termeni care au dispărut din limba literară actuală sau care sunt puțin cunoscuți în prezent, au fost reținute cuvintele cu sens diferit de cel actual sau cu o formă diferită față de cea pe care o au în prezent, a fost analizat modul de formare a cuvintelor, prin derivare, prin compunere și prin conversiune.

A patra parte cuprinde transcrierea *Dioptrei* lui Vitalie de la Dubna, în traducerea lui Staicu grămaticul, din manuscrisul 2341. Textul este însoțit și de o prefață. Prefața prezintă, pe scurt, conținutul scrierii, avînd scopul de a atrage atenția cititorilor asupra „deșertăciunilor carele sînt în lume”, și, mai ales, asupra frumuseții „împărăției ceriurești”. Textul propriu-zis este împărțit în trei cărți (sau trei „dioptre”), fiecare avînd cîte patruzeci de capitole cu titluri rezumative, urmărindu-se deșertăciunea lumii, „năravurile” rele și înșelătoare ale acesteia, dar și frumusețea împărăției cerești.

La final, au fost anexate cîteva facsimile ale manuscrisului, precum și cîteva facsimile ale manuscrisului 494, traducere a lui Nicolae Milescu după *Dioptra* bizantină.

I. Notă asupra ediției

Nota asupra ediției clarifică problemele legate de particularitățile grafice. Astfel, fiind vorba despre editarea unei opere originale, au fost păstrate nealterate formele de limbă atestate în epocă sau caracteristicile autorului, însă, în același timp, au fost adaptate grafiile, conform normelor ortografice în vigoare, avînd însă permanent în vedere grija de a nu afecta autenticitatea textului. De aceea, s-au operat intervenții de natură ortografică (folosirea cratimei, a apostrofului, scrierea într-o singură unitate lexicală a cuvintelor compuse prin sudare sau separarea unităților lexicale minimale etc.) și de punctuație (scrierea cu majusculă sau cu minusculă, folosirea punctului, a virgulei, a ghilimelelor, etc.). S-a intervenit prin corecturi numai în cazul greșelilor de copist care au fost identificate (puține la număr). De asemenea, greșelile care au decurs din înțelegerea greșită a textului de tradus au fost semnalate și interpretate. Astfel, toate modificările din text și justificarea lor, exemplificînd tipurile de

intervenții operate în scopul de a facilita lectura, fără a afecta conținutul propriu-zis al textului au fost consemnate și exemplificate în acest capitol.

II. Studiu filologic. Problema originalelor și problema surselor

Studierea textelor vechi este de o mare însemnătate pentru istoria limbii române, dar, mai ales, pentru cunoașterea culturii românești vechi, cu atât mai mult cu cât lucrarea își propune explorarea unei zone insuficient cunoscute a culturii românești din secolul al XVII-lea, întrucât, după cum au observat filologii, lucrările de specialitate privind limba și literatura română din secolul al XVII-lea reflectă o „pată albă”, mai ales când se referă la Țara Românească. Astfel, singurul mijloc de informare asupra manifestărilor culturale în cursul acestui sfert de veac îl constituie, în lipsa tipăriturilor, cărțile românești rămase în manuscris.

Prin urmare, lucrarea de față are drept obiectiv realizarea ediției de text a operei *Dioptră carea să chiamă oglindă* de Vitalie de la Dubna, în traducerea lui Staicu grămaticul însoțită de studiul filologico-lingvistic. În acest fel, textul va putea fi cunoscut de publicul larg, clerici și laici, iar particularitățile de limbă specifice vor fi identificate și discutate în vederea creării unei imagini asupra unui anumit stadiu din evoluția limbii.

În literatura medievală se poate vorbi de existența unei specii literare, cea a *dioptrilor* (*specula*) sau *oglinzilor*, „specie preexistentă pînă în iluminism” (Moraru 1997: 192). Ca procedeu compozițional, *dioptra* desemna „perspectiva *panoramică* asupra lucrurilor (perspectivă *critică* în baroc, *istorică* în „sociogonia” romantică, etc.)” (Chițimia, Toma 1989: 71). Prin urmare, procedeul deriva din înțelegerea actului artistic ca „oglinadă” a realității. Astfel, majoritatea scrierilor care ar putea fi subsumate acestei specii „au caracter de *modele* (îndreptare) morale” (*Ibidem*). Acest lucru este confirmat de felul în care este glosat, în traducerea latină, titlul *Dioptrei* bizantine a lui Filip Solitarul: *Dioptra id est Regula sive Amussis rei Christianae quatuor libris per dialogum explicata*, termenul *regula* avînd sensul originar de „îndreptar, instrument de măsură” (*Ibidem*). De asemenea, și în traducerea românească de față, după *Dioptra* slavonească, este subliniat caracterul de îndreptar: „într-acêste mici oglinde să te cauți, că te vor înderepta viața ceștii vremi a o urî și cea vîcinică a o iubi și-ți vor arăta toate deșertăciunile carele sînt în lume pe amăruntul” (p. 3^v).

Problema paternității pornește de la faptul că D. Russo a încadrat toate manuscrisele cu titlul *Dioptra* în categoria scrierilor de proveniență bizantină. De asemenea, Gabriel Ștrempel, în

al său *Catalog al manuscriselor românești*, atribuie aceste manuscrise călugărului bizantin Filip Solitarul și îl menționează pe Vitalie de la Dubna în calitate de traducător din limba greacă în limba slavonă. Cu toate acestea, în literatura de specialitate au existat și câteva păreri conform cărora textul aparține călugărului ucrainean Vitalie de la Dubna. De aceea, studiul filologic urmărește să clarifice această problemă a paternității.

O atenție deosebită a fost acordată și problemei traducătorului. Astfel, conform părerii lui Diomid Strungaru, „Stăicu dascalul”, cel care este menționat în calitate de traducător al *Dioptrei*, este nimeni altul decât Staicu grămaticul, „dascălul de slovenie” de la Școala domnească din Tîrgoviște, a cărui activitate culturală este foarte importantă pentru secolul al XVII-lea.

Un alt aspect important este cel al versurilor care se regăsesc în scrierea lui Vitalie și în traducerea lui Staicu. Astfel, există în cuprinsul cărții aproximativ o sută de versuri modeste ca realizare artistică, însă importante pentru a ilustra versificația românească înainte de Dosoftei. Se poate observa, în cazul traducerii lui Staicu, un efort în vederea realizării formei versificate (modificări topice pentru realizarea rimei, înlocuiri de cuvinte cu sinonime ale acestora, în glosele marginale, caz în care este vorba uneori de intenții artistice, alteori numai de intervenții privind exactitatea traducerii).

III. Studiu lingvistic

Principalele puncte de studiu ale acestui capitol sunt particularitățile fonetice, particularitățile morfologice, particularitățile sintactice și topica.

În studiul asupra foneticii sunt descrise fonetismelor prezente în text, urmărindu-se identificarea particularităților fonetice specifice variantei literare muntenești a limbii române din secolul al XVII-lea. Acest subcapitol a fost structurat în două părți: vocalismul și consonantismul.

Studiul asupra morfologiei presupune analiza părțile de vorbire, avînd în vedere evidențierea problemelor ridicate de fiecare categorie gramaticală în parte, precum și accentuarea faptelor de limbă care prezintă diferențe față de limba litarară actuală. S-a observat faptul că există două tendințe generale, una de conservare și alta de inovare. Astfel că, alături de formele vechi, apar și forme noi. Modificări radicale în sistemul morfologic al limbii literare nu au fost constatate.

Studiul asupra sintaxei este structurat în două secțiuni: sintaxa propoziției și sintaxa frazei. După modelul impus în subcapitolul anterior, s-au urmărit elementele care prezintă diferențe față de sintaxa limbii române literare actuale. De asemenea, s-au avut în vedere inovațiile sintactice, precum și preferința pentru anumite construcții existente în limba veche. Textul *Dioptrii* fiind rezultatul unui proces de traducere, se poate observa cu ușurință o sintaxă elaborată.

În studiul asupra lexicului au fost identificați și clasificați (în funcție de criteriul etimologic) termeni care au dispărut din limba literară actuală sau care sunt puțin cunoscuți în prezent, au fost reținute cuvintele cu sens diferit de cel actual sau cu o formă diferită față de cea pe care o au în prezent. Tot aici a fost analizat modul de formare a cuvintelor, prin derivare, prin compunere și prin conversiune. Un alt aspect referitor la lexic care a fost supus analizei îl reprezintă sinonimia, fiind alcătuită o listă a seriilor sinonimice prezente în text.

Transcrierea textului *Dioptra* lui Vitalie de la Dubna, în traducerea lui Staicu grămăticul, împreună cu studiul filologic și cu studiul lingvistic aferente, oferă informații importante în ceea ce privește aspectul literar românesc din secolul al XVII-lea, dar și în ceea ce privește interferențele lingvistico-culturale slavono-române.